

Србије у Другом светском рату. Због материјалних грешака и произвољних тумачења, ово свакако није ни књига коју треба препоручити широј јавности. Иако се у белешци о аутору Ћирковић декларише као историограф и лексикограф, а не као историчар, прихватањем изазова да се упусти у писање једног овако сложеног дела он је морао да усвоји макар основне постулате методологије историјске науке (употреба и критика извора, изношење вредносних судова, употреба научне терминологије и сл.).¹⁸ Општи утисак после читања овог лексикона је утисак о ауторској некомпетентности. За жаљење је што смо уместо ризнице поузданих и критички проверених чињеница која ће истраживаче ослободити напорног трагања за биографским подацима разбацаним по великом броју различитих публикација, па чак и у архивској грађи и другим необјављеним изворима, добили књигу која изазива недоумице и захтева пажљиву проверу свих понуђених информација. Ипак, готово је извесно да ће Ћирковићев лексикон скренути пажњу не само лаика, већ и историчара и да ће га они који су међу њима склони површном коришћењу доступне литературе често консултовати. То значи да ће се грешке начињене у овој публикацији преливати у друге и да ће лексикон о личностима „Недићеве Србије“ дати извештај допринос учвршћивању митске слике прошлости и успоравати покушаје да се о епохи Другог светског рата у Србији коначно проговори језиком науке, непристрасно и објективно. Поражавајућа је и чињеница да је издавање ове публикације у тиражу од 1000 примерака (што је за историографско дело веома респектабилан тираж) финансијски помогло Министарство културе Републике Србије, а да бројне квалитетне научне публикације годинама чекају материјалну помоћ за објављивање.

Александар СТОЈАНОВИЋ

История на народна република България. Режимът и обществото, (под обща редакция на Ивайло Знеполски), Институт за изследване на близкото минало, София, 2009.

У Бугарској је 2005. године основан Институт за изследване на близкото минало (Институт за изучавање блиске прошлости) са циљем да подстакне истраживања из савремене бугарске историје. После, условно речено, промена које је донео 10. септембар 1989. године, у Бугарској је до данас објављен велики број књига које су у фокусу имале године, догађаје и проблеме из скоро полувековног периода комунистичког система. Та продукција развијала се у два смера. С једне стране, обухватала је дневнике, сећања, мемоаре, чак и нови жанр – сећања преживелих из логора, која су била штампана у малом тиражу, често као самиздати. Њихова важ-

¹⁸ Избегавајући да се представља као историчар, Ћирковић је покушао да себи, као лаику, да право на слободу у приступу, методологији, изразу и тумачењу, која научницима није дозвољена. Међутим, с обзиром на сложеност проблематике са којом се добровољно ухватио у коштац, не постоје оправдања за ниво нестручности коју је демонстрирао и штету коју је проузроковао у процесу расветљавања историје Србије у периоду Другог светског рата.

ност за историчара огледа се у томе што и поред ограничења која овакав тип извора подразумева, ипак представљају адекватне интерпретације прошлости. С друге, објављена су и многа историографска истраживања која су у центар интересовања стављала обично политичку историју комунистичког периода, конгресе и програме Комунистичке партије Бугарске, борбе у њеном врху, кадровске промене, биографије, индивидуалне судбине... И такве публикације доприносе расветљавању овог периода, али због пристрасности, фрагментарности, носталгије или прикривеног реваншизма који неретко поседују не могу да понуде целовит поглед на прошлост. У многим је период комунизма представљен као део националне историје, као једна од промена у низу промена у бугарској националној историји, чиме је на извештајан начин режим накнадно добио легитимитет и оправдање, и изједначен са осталим „епизодама“ у националном дискурсу Бугарске. Упоређивањем са знања из ова два типа продукције стиче се помало шизофрен утисак да су у прошлости Бугарске постојале две паралелане стварности.

Двадесет година после пада комунизма могло би се рећи да су се отвориле нове могућности за проучавање комунистичког периода. Осим већ наведених публикација, историчарима је отварањем партијског и државног архива на увид стављен низ докумената којима ранија историографија није располагала, а није занемарљив ни фактор временске дистанце од самог предмета проучавања. У таквим околностима настала је и *Историја Народне Републике Бугарске*. Режим и друштво, чији се садржај не поклапа до краја са историјом Комунистичке партије Бугарске и доминацијом њеног државног апарата. Свођење једног историјског периода на историју комунистичке партије, упркос чињеници да је партијска структура прожимала државну структуру, садржало би у себи опасност редуковања целокупне слике прошлости. Да би то избегли, аутори ове књиге су, уз истраживања из политичке и економске историје, акценат ставили и на социјалну историју, историју менталитета, интелектуалну историју, историју свакодневног живота... У посткомунистичком периоду источноевропских земаља остале су присутне неке црте наслеђене из комунистичког периода, које се углавном односе на етику рада, грађанске и међуљудске односе, однос према власти... Оне и данас оптерећују историографију. Због свега тога, *Историја Народне Републике Бугарске* отвара проблем дисконтинуитета, за који се у једном делу јавности верује да у политичком и друштвеном животу Бугарске постоји од 1989. године. Основни проблем те књиге могао би се дефинисати као питање: Постоји ли разлика између Народне републике Бугарске и Републике Бугарске? Или, ако је режим у првом случају императивно био означаван као „народни“, где је нестало Народ у другом случају?

У намери да пружи што комплекснију слику прошлости, група аутора ове књиге, била је под двоструким притиском (или искушењем): с једне стране суочили су се с фактографским обогаћивањем (нови подаци прикупљени углавном кроз успомене и усмену историју), а с друге је требало некако превазићи чисту фактографију, што је постигнуто обнављањем методологије и увођењем нових истраживачких инструмената. Чисто догађајна историја превазиђена је ослоном на интердисциплинарност, односно кооперацијом са политикологијом, социологијом, антропологијом, социјалном психологијом, социјалном историјом, историјом менталитета, културном историјом, усменом историјом, биографским методом, микро-

историјом, теоријом текста... Оно што ову књигу издваја из мноштва шаренолике и велике историографске продукције, јесте управо концептуализација фактографије.

Управни савет Института за изучавање блиске прошлости (Ивајло Знеполски, Дмитър Паница и Ленко Ленков), као и његов стручни савет (Цветан Тодоров, Румен Даскалов, Иван Еленков, Георги Господинов, Румен Аврамов, Мартин Иванов, Алексей Калњонски, Даниел Вачков, Александър Везенков, Михаил Груев, Момчил Методијев), сматрали су да је комунистичка прошлост двадесет година после пада режима остала неосмишљена и недовољно истражена, те да комунизам није иживљен као менталитет и да наставља да се репродукује кроз најразличитије форме. У сарадњи са Институтом за отворено друштво, Институт за изучавање блиске прошлости је у оквиру едиције *Минало несвршено*, издао још неколико интересантних наслова: Даниела Колева (съставител), *Върху храстите не падат мълнии. Комунизъмът – житејски съдби*; Александър Везенков, *Властовите структури на българската комунистическа партия 1944–1989. г.*; Мартин Иванов, *Реформаторство безреформи. Политическата икономија на българския комунизъм*; Момчил Методијев, *Машина за легитимност. Ролята на Държавна сигурност в комунистическата држава*; Ивајло Знеполски, *Българският комунизъм. Социокултурни черти и властова траекторја*; Михаил Груев, *Алексей Калњонски, Възродителният процес. Мјусюлманските общности и комунистическият режим*, Даниел Вачков, *Мартин Иванов, Българският външен дълг 1944–1989. Банкрутът на комунистическата икономија*; Иван Еленков, *Културният фронт*; Михаил Груев, *Преорани слогове. Колективизација и социјална промяна в Български северозапад 40-е – 50-е години на XX век*; Христо Христов *Империјата на задграничните фирми – създаване, дейност и източване на дружествата с българско учасие зад граница 1961 – 2007.*, и Христо Христов, Тодор Живков. Биографија. Књига *Историја Народне Републике Бугарске. Режим и друштво* представља својеврсну компилацију сјжеа тих издања.

Историја Народне Републике Бугарске. Режим и друштво садржи седам великих целина: Тоталитаризам – из историје једне незавршене дебате; Политичка природа и политичка историја комунистичког режима (1944–1989); Привредни живот у Народној Републици Бугарској (НРБ) – циљеви, принципи и последице; Политички режим и социјална политика у НРБ; Од „интернационализма“ ка национализму. Комунистички режим, македонско питање и политика према етничким и религиозним групама; Културна политика и културна пракса; Изучавање комунизма: извори, промене, метод.

Прво поглавље посвећено је питању тоталитаризма и у теоретском смислу полазна је основа за разумевање остатка књиге. У оквиру наслова *Тоталитаризам – из историје једне незавршене дебате*, Ивајло Знеполски је најпре пружио кратку историју појаве и употребе појма тоталитаризам, затим се осврнуо на касну употребу овог појма у Бугарској, приказане су класичне теорије тоталитаризма, затим и дебате у којима постоји тенденција изједначавања националсоцијализма и комунизма, разматрано је питање односа постојећих тоталитарних теорија и касног комунизма у земљама Источне Европе, као и питање „обичног комунизма“ који се дефинише као тоталитарно устремљење ка органском друштву. Када се 2001. године појавила антологија теоретских текстова о појму тоталитаризма, коју је

приредио француски историчар италијанског порекла Енцо Траверсо, испоставило се да је било тешко пронаћи текстове из земаља Централне и Источне Европе, који би се на теоретски начин бавили овим питањем. Изузетак су представљали текстови Вацлава Хавела и Цветана Тодорова, али они су тада у својим земљама већ били препознани као западни аутори. Продукција која је произашла из руку тзв. „источно–политичких дисидената“ углавном је имала форму антибиروقратског мишљења, налазећи истовремено оправдања за форму „социјализма са људким ликом“ и критикујући режим углавном због ауторитарних деформација и корупције. Таква критика је имала више моралне конотације и ни на који начин, у теоретском смислу, није разматрала природу политичког система (чак ни Вацлав Хавел који је увео у употребу појам „посттоталитаризам“). У историографији се размишљање о тоталитаризму после пада комунизма изместило из антифашистичке у либералну антикомунистичку парадигму. Паралелно са покушајем изједначавања тоталитаризма и комунизма појавио се још један проблем који такву конструкцију ојачава: оно што се сматрало комунистичким тоталитаризмом распало се крајем прошлог века и на тај начин привидно затворило конструкцију која је била отворена кризом започетом крајем XIX века и почетком Првог светског рата. Због тога се тоталитаризам често тумачи као кључ за разумевање читавог XX века, иако се истовремено не може порећи да се човечанство у овом периоду променило на боље, показујући до тада нечувен прогрес готово у свим сферама (технолошкој, материјалној, политичкој, социјалној, културној...). На тај начин један завршени век (или циклус) може да искушава сазнања историографије, која по инерцији у њему покушава да пронађе „опште ствари“, односно да генерализује бесконачно комплексну слику. Свему томе је немали стимуланс дало отварање архива у земљама Источне Европе, али је најважније било отварање оних у Русији.

Разумевање тоталитаризма у европској историографији и друштву не само да је одвојен, већ је и различит проблем од разумевања те речи у Бугарској. Појмови који се на било који начин односе на тоталитаризам недостају у речницима и енциклопедијама НР Бугарске. Тај појам је у бугарској јавности први пут био слободно употребљен после промена 1989. године, али је више био употребљаван као раширена метафора која је изражавала емоционални однос према управо срушеном систему. Његова употреба се продужила све до 1990. године, до дебата које су отпочеле око Округлог стола (3. јануар – 15. мај), током којег је требало направити договор око услова о мирном преласку из једног у други систем. Реч се углавном појављивала у говорима представника реформаторског крила у оквиру комунистичке партије. Иваило Знеполски је приметио да ако се упореди са закључцима до којих је дошао Енцо Траверсо – да се тоталитаризам истовремено може разумети као факт (историјска чињеница), концепт (тоталитарна држава као нови тип државе који не подлеже већ постојећим класификацијама), теорија (као модел власти, установљен посредством упоредне анализе тоталитарних режима) – може се рећи да у Бугарској појам тоталитаризам постоји само као факт, као одређена историјска реалност и пракса која је из ње произашла. Разумевање тог термина у Бугарској додатно компликују дефиниције „уезене са Запада“, које често не одговарају стању земље у којој се посматра, али и питање како треба разумети и дефинисати позни комунизам у Бугарској (и осталим земљама Источне Европе),

јер се позни комунизам разликовао од оног успостављеног одмах после Другог светског рата. Тако да када се у Бугарској данас употребљава појам „тоталитаризам“, и даље не можемо бити сигурни шта тачно мисли онај који ту реч употребљава. Са таквим сазнањем, ипак је учињен, вероватно први у низу, покушај сагледавања прошлости Народне Републике Бугарске.

После првог поглавља, у којем се недвосмислено полази од претпоставке да је комунистички систем у Бугарској био тоталитаран, дат је преглед политичке природе и политичке историје комунистичког режима 1944–1989. године. У оквиру овог поглавља, постоји неколико тематских целина. Тема прве од њих је *Пут комунистичке партије ка власти 1944–1989. године*, аутора Даниела Вачкова; бави се питањем успостављања власти Отачественог фронта, противречностима у врху власти и формирањем опозиције, заостравањем друштвено – политичких борби у земљи, ликвидирањем опозиције и годинама „чистог стаљинизма“ у Бугарској (1947–1953). *Политички развој партије од 50-их до 80-их година XX века*, приказао је Михаил Груев, обрађујући процес „благог отопљавања“ у бугарском друштву после Стаљинове смрти, Априлски пленум 1956. године и његове последице, успостављење апсолутне власти Тодора Живкова и фракцијских борби и завера током 60-их и 70-их година. Такође је обрађено и питање „Живковљеве конституције“ из 1971. године, нови култ личности партијског лидера и утицај свега тога на друштво (између осталог, сагледан је феномен појаве вицева, музичких трендова, односа према спорту – надасве фудбала, плеса, последица дешавања 1968. године, литературе у којој су упечатљиву новину представљали епиграми и карикатуре, али и партијски одговор на овакве појаве) и, на крају, Горбачовљева „перестројка“, касно бугарско дисидентство и крај Живковљевог режима. Даље, у следећој тематској целини *Једнопартијски систем: БКП и управљање државом*, Александар Взенков је приказао организацију и функционисање БКП, односно, како је изгледала партијска контрола државних институција и руководећа улога БКП. Поглавље се завршава проблемом службе државне безбедности (Момчил Методијев), њеном структуром и задацима које је обављала, обавештајним организацијама, контраобавештајној служби и политичкој полицији, неоперативним институцијама и сваком врстом релације између комунистичке државе и службе државне безбедности.

Треће поглавље посвећено је привреди, односно циљевима, принципима и последицама економских стратегија у НРБ. Економијом комунистичке Бугарске у периоду од 1944–1962. године бавио се Даниел Вачков, обрађујући редом послератну економску кризу и почетак дубоких промена у привреди (1944–1947), совјетизацију бугарске економије (1948–1953) и промене у стаљинистичком привредном моделу, те појаву нових кризних ситуација (1953–1964). *Економију комунистичке Бугарске 1963–1989. године*, обрадио је Мартин Иванов, бавећи се проблемом економских реформи (1963–1968), њеним сурогатима (1968–1976), другом кризом и унутрашњим дугом (1973–1978) и новим економским механизмима (1979–1980). Колективизацију и социјалне промене на бугарском селу од 40-их до 60-их година XX века, као и демографским тенденцијама у послератној Бугарској, бавио се Михаил Груев, стављајући акценат на установљавање совјетског колхозног модела на бугарском селу и омасовљење колективизације, али и на отпор који је овим процесима био пружен на селу, као и последицама омасовљавања. У погледу

демографије, значајан простор је дат питањима демографских промена, природном и механичком прираштају, еманципацији, пронатализму и репродуктивној политици, процесима урбанизације, као и покушају државе да овим процесима управља.

Четврто поглавље носи назив *Политички режим и социјална политика у НРБ*, у оквиру којег су обрађене две теме: „Консензусна диктатура“ и њена друштвена база и „Комунистичка идеологија, друштвена структура и социјалне неједнакости у Бугарској“. У оквиру прве (аутор: Знеполски), пажња је посвећена мистификовању друштвених односа, формирању нове елите и политичкој корупцији као фактору који је утицао на постизање друштвеног консензуса, индивидуалним и групним стратегијама укључивања у тај консензус, социјалној политици „у служби народа“, корумпирању маса, као и правичности и солидарности у комунистичком и капиталистичком типу „државног провиђења“. У оквиру друге теме Петја Кабакцијева се бавила питањима дефинисања политичке неједнакости онако како су је видели лидери комунистичке партије, статистичким класификацијама тих неједнакости, питањима постоје ли сиромаштво и средња класа у комунизму, идеолошким конструкцијама друштвених група и њихових доходака и неједнакостима која се не виде из официјелних докумената.

У наредном поглављу Од „интернационализма“ ка национализму. *Комунистички режим, македонско питање и политика према религиозним и етничким групама*, Чавдар Маринов је пошао од пројекта јужнословенске федерације, македонизације у Пиринској области и њеног преиспитивања, бугарско-југословенске полемике око македонског питања током 1960-их и 1980-их година, као и утицаја науке и пропаганде на ова питања. У даљем тексту бави се и националном хомогенизацијом муслимана који говоре бугарски језик – Помака, „присаједињењем“ турског становништва (1944–1984), процесима „Препорода“ и „велике екскурзије“ (1984–1989), као и питањем јединствености социјалистичке нације.

Културном политиком и њеном праксом бавили су се Иван Еленков, Пламен Дојнов и Николај Вуков. Ово поглавље, уз последње, заузима највише простора целокупне књиге (84 стране) и тематски је подељено на три целине: *Културна политика у време комунизма – партијско руководство, идеологија, институционални режими; Социјалистички реализам у литератури и култури НРБ и његове проблематичне алтернативе и Монументалног приказивања комунистичког режима у пропаганди (1944–1989)*. Питања којима су се ови аутори детаљније бавили односе се на административну централизацију државних културних установа и слободних организација интелектуалаца (1944–1947), институционалним формама за управљање културом (1954–1972), Људмилом Живковом и њеном културном политиком, такозваним „другим златним веком“ у бугарској култури, инерцијом која је постојала у културној политици за време Живкова и њеном променом после 1981. године, такође и променама које су се појавиле у културној политици током такозваних „процеса перестројке“ (1987–1989). Знатан простор заузимају теме социјалистичког реализма и његових алтернатива, али и споменика (типови и динамика њихове изградње).

Последње поглавље посвећено је изучавању комунизма, односно изворима, променама и методологији, а подељено је у три веће тематске целине: *Историјска наука у Бугарској у време комунизма: институционална организација и функције*

(Еленков), *Усмена историја и архивска револуција: изучавање блиске прошлости као научни задатак, политички гест и морални дуг* (Даниела Колева) и *Бугарски комунизам у историографији* (Румен Даскалов). У оквиру прве теме, основни проблеми тичу се институција које производе историјско знање, односно њихов развој током целокупног комунистичког периода, политичких пројеката усмерених ка новом исписивању бугарске историје и њихов утицај на институције које производе историјско знање, иницијатива и форми усвајања нових сазнања, сходно политичком контексту. У другој теми акценат је стављен на усмену историју – дефинисање те методологије, посткомунистичке усмене историје и специфичности њених извора, али и начина употребе ових специфичних историјских извора. Последња тематска целина представља приказ основних историографских сижеа из комунистичког периода: Девети септембар, народна демократија (1944–1948), социјализам у развоју, после социјализма о социјализму, демократске промене, Георги Димитров, репресије, бугарски тоталитаризам, описи Живковљевог система у историографији, социјалистичка модернизација...

Књига *Историја Народне Републике Бугарске. Режим и друштво*, домаћој историографији може да понуди доста детаљан увид у савремено разумевање бугарског комунистичког периода, његових институција, механизма власти, друштва, економије, културе... Осим за српску историографију, у којој још поједине теме нису обрађене на начин на који овде јесу, ова књига представља потпунији и тиме другачији поглед на новију историју и у самој Бугарској. Мада је објављена још 2009. године, књига није добила адекватан коментар у оквиру бугарске историографије. Упознавањем са проблематиком бугарског комунизма, односно компаративним изучавањем овог периода, српским историчарима се могу отворити најмање два важна питања. Прво би се могло односити на појам тоталитаризма, јер у Бугарској не постоји дилема око тога да ли је претходни режим био тоталитаран (споран је само степен његове истражености), док у српској историографији постоје дилеме око дефинисања Титовог режима. Без те почетне дефиниције – какав је био југословенски режим, није једноставно разумети многе догађаје, феномене и процесе из историје комунистичке Југославије. Овај проблем у данашњој српској историографији једним делом произилази из другог важног питања које се намеће читањем ове књиге. Наиме, ако се данас комунистички период у Бугарској, посматран из дискурса националне историје, разуме као „само једна од етапа“ у националном развоју Бугарске државе, онда се ту не може повући паралела са српском историографијом. Иако је и данашња српска историографија усмерена на посматрање сопствене прошлости из националног дискурса (што је свакако једним делом последица распада Југославије), она за разлику од Бугарске период од краја Другог светског рата до почетка 90-их не може да посматра као „националну историју“. За разлику од Бугарске, и посматрано из данашње перспективе, српска прошлост имала је „контекст више“ – Југославију. Та чињеница, даље, за разлику од бугарске, у српској историографији отвара питање односа партије према национализму у држави каква је била Југославија, питање да ли је, и у којој мери, и предратна и послератна југословенска држава представљала дисконтинуитет у националном развоју Србије. Наравно, и у случају Бугарске и у случају Србије/Југославије, осим питања постављених у оквиру националног дискурса, недостају

питања која би ове државе боље описала и тумачила из перспективе балканског, совјетског и европског контекста.

Оливера МАРКОВИЋ

Piter Berk,
Osnovi kulturne istorije,
Clio, Beograd 2010, 199 str.

Britanski istoričar Piter Berk (1937), emeritirani profesor Univerziteta u Kembridžu, jedan je od vodećih stručnjaka za pitanja kulturne istorije i teorijskih problema istorijske nauke. U prevodu Marine Marković, u izdanju izdavačke kuće *Clio*, pojavila se njegova nova knjiga *Osnovi kulturne istorije*, koja je objavljena na engleskom jeziku 2008. godine pod naslovom *What is cultural history?* Ova knjiga priručnog karaktera, predstavlja koristan i pregledan uvod u jednu oblast historiografskih istraživanja, koja je „nekada Pepeljuga među naučnim disciplinama“, doživela „novi procvat sedamdesetih godina XX veka“ (Berk, 5). Od tada zaokuplja pažnju sve većeg broja istraživača, sklonih interdisciplinarnom proučavanju prošlosti i njenom teorijskom mišljenju.

Knjiga se sastoji od šest poglavlja, kratkog zaključka i opširnog pogovora. U *Uvodu* Berk čitaoca upoznaje sa osnovnim problemom: određenjem same discipline. Podsećajući na nemačkog istoričara Karla Lamprehta, koji je 1897. godine postavio pitanje: Šta je kulturna istorija?, bez mnogo ustručavanja Berk kaže: „Na to pitanje još nije sasvim odgovoreno.“ Zašto je tako, donekle je shvatljivo iz autorove napomene da „mnogi danas u svakodnevnom govoru koriste reč 'kultura' tamo gde bi pre dvadeset ili trideset godina govorili o 'društvu'“. (Berk, 7). Drugim rečima, pojam kultura u konceptu kulturne istorije pokriva veoma široko značenjsko polje, čije se granice šire, pa „postaje sve teže reći šta one tačno obuhvataju“. (Berk, 7.) Ono što je ovde takođe važno, to je da se kulturna istorija javlja kao pobuna protiv onih pristupa prošlosti „u kojima je izostavljeno nešto što je istovremeno i neuhvatljivo i važno“. Konačno, uvidom u „cele 'kulture' nudi se lek za savremenu fragmentaciju discipline...“ (Berk, 6).

Pokušavajući da objasni čitaocima koncept kulturne istorije, Berk ukazuje na njenu metodologiju i na njenu totalnost. U metodološkom smislu, kulturna istorija je „tumačenje simbola“, odnosno „tumačenje prošlosti pomoću simbola“. U tom smislu, kaže Berk, „kulturna istorija pantalona, na primer, razlikovala bi se od ekonomske istorije istog predmeta baš kao što bi se kulturna istorija skupštine razlikovala od političke istorije te institucije“.

Ukratko, „kulturna istorija, iako nema suštinu, ima svoju sopstvenu istoriju“ (Berk, 7, 8) i ova Berkova knjiga je svojevrсна istorija kulturne istorije, koja je u različitim okvirima (pre svega nacionalnim) različito imenovana. Tako se u francuskoj historiografiji, na primer, dugo izbegavao pojam kulture, ali se zato koristi pojam civilizacija, koji je zapravo drugačiji, ali i blizak u značenju sa pojmom kultura, kako se ovaj koristi u američkoj ili nemačkoj tradiciji. Ali tematski, francuske studije civilizacije, mentaliteta, kolektivnih predstava i američke studije kulturne istorije, na primer, imaju mnogo toga sličnog i spadaju u jednu naučnu granu, zajedno sa onim što se u Velikoj Britaniji zove studije kulture.